

Onderzoeksverslag

Specialistische kennisborging in de museale sector

1

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
1. Inleiding	3
1.1. Aanleiding	3
1.2. Opdrachtformulering	4
2. Onderzoeksmethode	5
2.1. Onderzoek	5
2.2. De opzet en uitvoering van het verkennend onderzoek	5
3. Onderzoeksresultaten	6
3.1. Specialistische kennisgebieden	6
3.2. Bij wie zit deze specialistische kennis nu geborgd?	6
3.3. Kennisborging	7
3.4. Jonge onderzoekers en fellowships	8
3.5. Universiteiten	9
4. Specifieke situatie van het restauratie-vak en materiaalonderzoek	10
5. Voorbeelden voor het behouden van kennis	11
5.1. Kennisoverdracht door junior en senior constructies	11
5.2. Vastleggen van specialistische kennis	11
5.3. Personeelsbeleid	12
6. Obstakels uit het onderzoek voor het succesvol handhaven van kennis	13
6.1. Situatie en persoonlijkheid van de oudere werknemer	13
6.2. Aansluiting/contact tussen universiteiten en musea	13
6.3. Tijd, geld en menskracht	14
6.4. Netwerken en samenwerken	14
7. Conclusie en vervolgproject	15
8. Bijlage 1, Lijst met geïnterviewde personen	16
9. Bijlage 2, Specialistische kennisgebieden	18
10. Bijlage 3, Geënquêteerde musea	23
11. Colofon	25

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

De afgelopen jaren is er een brede ontwikkeling in musea gaande waarbij het behoud van inhoudelijke kennis van restauratoren en conservatoren onder druk staat. Door een verkleind budget moeten er keuzes gemaakt worden, de focus ligt echter vaak niet bij conservatoren/restauratoren. Het gevoel heerst dat de focus van musea steeds minder op de collectie ligt en veel meer op marketing, educatie, publiekszaken en bedrijfsvoering. Daarnaast heerst het idee dat musea voor een groot deel projectorganisaties zijn geworden, waarin productie centraal staat en de kennisspecialist geen structurele rol meer vervult.

Deze zorgen zijn ook terug te vinden in het Regeerakkoord van het huidige kabinet 'Vertrouwen in de toekomst'. Hierin wordt aangegeven dat de specialistische kennis in de sector onder druk staat. Zo valt hierin te lezen: "Behalve op het gebied van collecties (zoals presentatie en conservering), zijn er vooral nieuwe ideeën en inzichten nodig met betrekking tot kennisoverdracht, de beleving bij het publiek, de economische impact en de verbindende rol van musea in de samenleving".² Door Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis (OSK)³ wordt in 'Perspectief' en in de 'Karakterschetsen, Nationale onderzoekagenda erfgoed en ruimte' een vergelijkbare zorg beschreven. Duidelijk wordt dat er een breed gedeelde zorg is over het ontbreken van een goede match tussen de specialistische kennis van de kennisinstituten en de erfgoedsector. In het recente Sectoradvies Musea, 'In wankel evenwicht' van de Raad voor Cultuur wordt de problematiek ook verwoord. De Raad voor Cultuur onderschrijft dat er in de afgelopen jaren ook bezuinigd is op inhoudelijke krachten, waardoor er minder kennis in huis is over de collectie.

De Raad voor Cultuur onderscheidt drie knelpunten als het gaat om kennisborging.

1. Het curriculum van universiteiten en hogescholen sluit onvoldoende aan op de behoefte van musea. Alumni beschikken niet meteen over de specialistische kennis die van conservatoren wordt verwacht.
2. Het overdragen van de expertise van oudere conservatoren naar een nieuwe generatie kost veel tijd.
3. Het personeel wisselt sneller van baan, ook omdat het als werknemer steeds lastiger wordt om een vast contract te krijgen. Hierdoor is het voor musea moeilijker om in personeel, en daarmee in kennis, te investeren.

Verder denkt de Raad voor Cultuur dat goede kennisborging bij conservatoren de komende jaren een steeds groter probleem wordt, omdat het bestand vergrijsst: de helft van de beroepsgroep zit in de leeftijdscategorie 55-65 jaar en ongeveer een kwart in de categorie 45-55 jaar. De raad pleit ervoor dat musea in staat worden gesteld om junior-conservatoren in dienst te kunnen nemen die door de huidige conservatoren opgeleid kunnen worden. Om de (wetenschappelijke) kennis van conservatoren te vergroten, zouden er ook meer mogelijkheden moeten komen om onderzoekbeurzen te krijgen.⁴

² VVD CDA D66 en ChristenUnie. *Vertrouwen in de toekomst*. Regeerakkoord 2017 – 2021 Den Haag 10 oktober 2017. P. 19

³ De OSK. Versie 16.04.2018 <www.onderzoekschoolkunstgeschiedenis.nl>

⁴ Raad voor Cultuur, Sectoradvies Musea, april 2018, pag. 25

1.2. Opdrachtformulering

Vriens Archeo Flex en RaadSaam Erfgoedprojecten hebben de krachten gebundeld en konden door middel van een bijdrage van het Mondriaan Fonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eind 2017 een onderzoek starten naar specialistische kennisborging in de museumsector. Dit project is tweeledig enerzijds gaat het over de juniorspecialisten en anderzijds zal er een onderzoek plaatsvinden. Vriens Archeo Flex zal zich met de juniorspecialisten bezighouden met als doel: het doel is het creëren van kansen voor juniorspecialisten en kennisoverdracht en –borging in de museale sector te realiseren.

RaadSaam Erfgoedprojecten zal zich richten op het onderzoek gedeelte, met als doel om door middel van onderzoek naar de huidige situatie en de wensen voor de toekomst een hulpmiddel te creëren voor het borgen van specialistische kennis, zodat de waardevolle kennis over de museumcollecties en vaardigheden voor collectiebeheer- en behoud worden overgedragen aan de nieuwe generatie.

De werkzaamheden voor Vriens Archeo Flex betreffen:

Vriens Archeo Flex gaat gedurende de komende 1-2 jaar minimaal 10 ontwikkeltrajecten realiseren voor zeer specialistische talenten die kunnen worden ingezet in de museale sector. Deze ontwikkeltrajecten zullen worden gerealiseerd door wetenschappers een eerste betaalde werkervaring op te laten doen, gekoppeld aan een ervaren specialist in de museale sector.

De werkzaamheden voor RaadSaam Erfgoedprojecten betreffen:

RaadSaam Erfgoedprojecten zal zich richten op het onderzoek. Als eerste stap in het onderzoek is er een enquête uitgezet onder verscheidene universiteiten, musea en kennisinstituten in het land om de huidige vraag naar specialistisch talent in kaart te brengen. In dit verslag worden de uitkomsten besproken.

2. Onderzoeksmethode

2.1. Onderzoek

Er is een eerste verkenning uitgevoerd door middel van het uitzetten van een enquête. Het doel van deze eerste verkenning is de problematiek die is vastgesteld door de Nationale kennisagenda voor het museale veld te verkennen en de huidige vraag naar specialistisch talent in kaart te brengen.

2.2. De opzet en uitvoering van het verkennend onderzoek

Door middel van een online-enquête onder de musea en een aantal interviews met kennisinstituten in het land is een eerste schets gemaakt van de huidige situatie en de ambities van de sector voor de toekomst. Wat zijn de behoeftes en hoe zien zij de aansluiting met de kennis van nog toe te treden of junior specialisten? Is men bang voor kennisverlies in de toekomst? Hoe zien zij de toekomst?

De enquête is digitaal uitgezet vanwege de directe benadering van de doelgroep en de snelheid van de respons. De enquête is uitgezet in de periode februari - maart 2018 en is gericht op leidinggevenden en eindverantwoordelijken van de afdeling collectie in musea in Nederland. Hier is voor gekozen omdat zij goed kunnen inschatten hoe hun huidige afdeling functioneert en wat de uitdagingen zijn voor de toekomst. Voor het uitzetten van de digitale enquête is gebruik gemaakt van verschillende adressenbestanden van grote netwerken: het Landelijk Contact van Museumconsulenten en de Museumvereniging. Deze twee partijen hebben een aanzienlijk netwerk en hebben onze enquête via de mail verzonden. Dit waren ongeveer 633 musea. De respons betreft 113 respondenten (18% van de benaderde organisaties)⁵.

Naast de data van de enquête hebben we met negen mensen van verschillende universiteiten en musea gesproken.⁶ Dit om een beeld te krijgen van de verschillende gebieden waar kennisverlies en zorgen voor behoud een belangrijke rol spelen. Onderwerpen van deze gesprekken waren: restauratie, kunstnijverheid, religieus erfgoed, vrijwilligers in de erfgoedsector, kunstgeschiedenis en historisch onderzoek. Ten behoeve van dit rapport zijn de resultaten van de interviews en de online enquête geanalyseerd. Hier zijn adviespunten en aanbevelingen uit voortgekomen.

⁵ Voor de lijst met geënquêteerden zie bijlage 3

⁶ Voor de lijst met geïnterviewde personen zie bijlage 1

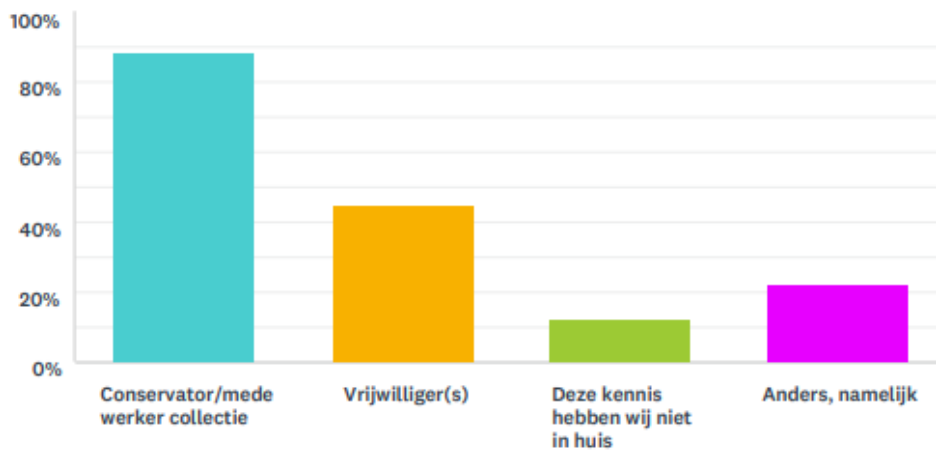
3. Onderzoekresultaten

In dit hoofdstuk zullen de uitkomsten van de enquête per vraag besproken worden.

3.1. Specialistische kennisgebieden

Wat zijn de specialistische kennisgebieden in uw museum in relatie tot uw collectie? Zoals verwacht kwam hier een verscheidenheid aan kennisgebieden naar voren. Juist met deze vraag werd duidelijk hoe complex en exact de specialistische kennis in de musea kan zijn. Elk museum heeft vaak zijn eigen expertise. Deze expertise loopt van Hindelopenkamers tot 6000 jaar grafcultuur. De gehele expertiselijst is terug te lezen in bijlage 2.

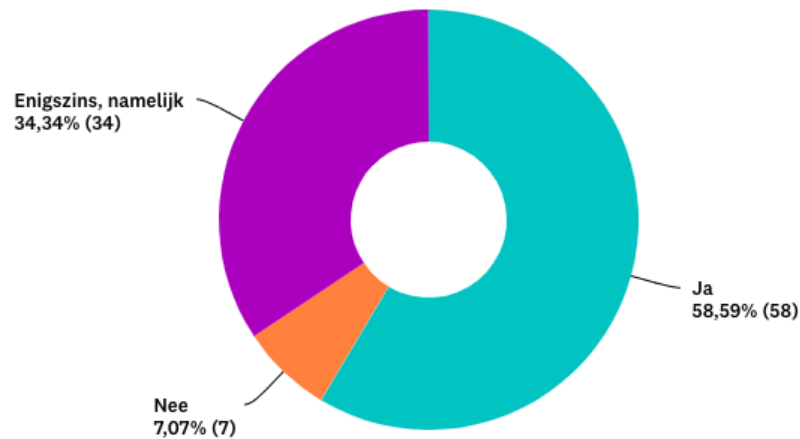
3.2. Bij wie zit deze specialistische kennis nu geborgd?

Bij deze vraag komt duidelijk naar voren dat de specialistische kennis voornamelijk bij de conservator en de medewerker collectie ligt. Daarnaast ligt deze kennis bij de vrijwilliger(s). Een klein percentage geeft aan deze kennis niet in huis te hebben en deze indien mogelijk in te huren vanuit het veld. Zo geeft een respondent aan: “Kennis zit ook in het netwerk zowel nationaal als internationaal”. Een ander respondent geeft aan: “Er wordt veel samengewerkt met wetenschappelijke instellingen wereldwijd”. Naast de conservator en medewerker collectie wordt bij anders aangegeven dat deze kennis ook zit bij: medewerker educatie, directie, restaurator, medewerker bibliotheek, medewerker technische dienst, afdeling collectie management en projectmedewerkers.

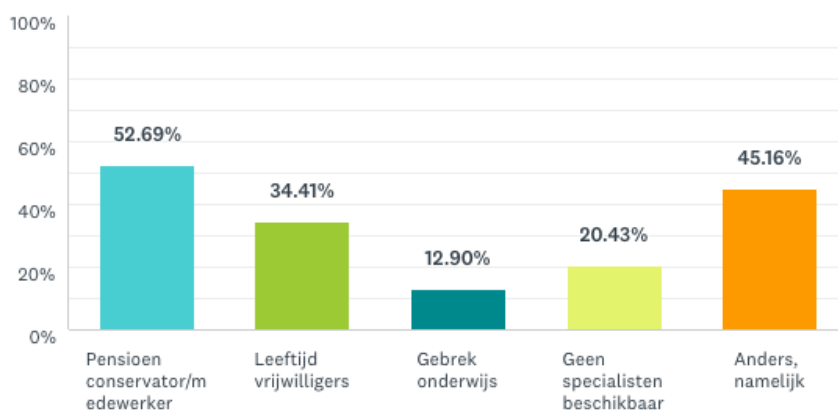
3.3. Kennisborging

Blijft deze specialistische kennis geborgd in de toekomst (tussen nu en tien jaar)?
Hoe zorgt u ervoor dat deze specialistische kennis geborgd blijft in de aankomende jaren?

Van de respondenten geeft 58% aan dat deze kennis tussen nu en tien jaar geborgd zal blijven. De musea geven aan hier voornamelijk voor te zorgen door onderzoek te doen en informatie vast te leggen. Het zoveel mogelijk vastleggen van gegevens, publicatie en registratie wordt gezien als een effectieve manier om kennis te borgen. Zo geeft een respondent aan kennis te borgen door: "Zelf onderzoek te verrichten ten behoeve van tentoonstellingen, publicaties en evenementen". Een andere respondent vindt het "Vastleggen van procedures, een goed registratiesysteem en adequate documentatie, en een stabiel team Collectie & Erfgoed het belangrijkste". Kennisborging wordt ook bewerkstelligd door het werken met stagiairs en het samenwerken met opleidingsinstituten. Zo geeft iemand aan dat de borging gaat middels een combinatie van professionals in dienst van het museum in rol van kennismakelaar en een netwerk aan contacten buiten het museum. Ook scholing komt naar voren als manier van kennisborging. "Het kan zijn dat het wegvalen van een conservator tot kennisverlies leidt. Dit kan voorkomen worden door gericht personeelsbeleid en bijscholing". "Investeren in een nieuwe generatie conservatoren", wordt ook aangegeven als een belangrijk punt om de kennis te kunnen blijven borgen.

7% geeft aan dat de specialistische kennis niet geborgd zal zijn tussen nu en tien jaar. In onderstaande grafiek is te zien dat een belangrijke reden hiervoor het aankomende pensioen van een conservator of medewerker collectie is. Zo wordt aangegeven door een respondent: "Vakkennis verdwijnt en wordt niet in huis opgevolgd, hetzij door pensioen, hetzij door vertrek van de medewerker". De leeftijd van de vrijwilligers is voor vele musea ook een zorg. Zo geeft een respondent aan dat de kennis geborgd blijft zolang de vrijwilligers actief blijven. Een groot deel heeft op deze vragen iets anders ingevuld. Andere redenen zijn dat musea specialisten extern inhuren, er te weinig tijd wordt vrijgemaakt voor kennisoverdracht, er een groot verloop van personeel is, er nauwelijks specialisten zijn, er geen vaste plekken/weinig mogelijkheden zijn voor de ontwikkeling van junioren en er geen financiële mogelijkheden zijn om deze banen te behouden.

34% geeft aan dat de kennis enigszins geborgd wordt. Hier wordt aangegeven dat getracht wordt om goede documentatie en archivering erop na te houden. Zo geeft een respondent aan dat het museum let op: “Speciale aandacht voor kennisoverdracht en (digitaal) vastleggen van kennis”. Er zijn ook zorgen over de kennisoverdracht. “Zeker op het gebied van textiel en onedele metalen is de borging van kennis problematisch, en dat terwijl er al zo weinig specialisten zijn”.

3.4. Jonge onderzoekers en fellowships

Werkt u samen met jonge onderzoekers/fellowships ten behoeve van uw collectie?

Op deze vraag heeft 46% van de respondenten geantwoord met ja. Deze respondenten zeggen samen te werken met stagiairs van zowel hbo als universitair niveau, onderzoekers, assistent-conservatoren, project-assistenten, junior conservatoren en gastconservatoren. Ook wordt aangegeven dat er soms gewerkt wordt met werkervaringsplekken en vrijwilligers. Zo heeft een museum twee kunsthistorici in het museum die als vrijwilligers in het museum werken. Daarnaast wordt er ook door een respondent aangegeven dat ze werken met een freelancer waarvoor ze een beurs hebben aangevraagd. Er kwam ook een reactie met een kritische toon. Deze respondent geeft aan: “Als het kan heel graag. Zoveel mogelijk doorgeven aan jonge collega's en aan stagiaires waar mogelijk, maar die laatste zijn vaak zo gedetermineerd door hun onderwijsinstellingen die volgens mij niet redelijke eisen stellen, dat dat zelden goed gaat. Interessante stage onderwerpen gaan niet door omdat de professor geen realistische visie op museumwerk heeft”.

34% geeft op deze vraag het antwoord niet samen te werken met jonge onderzoekers/fellowships. De reden die hier het meest wordt genoemd is het gebrek aan tijd, niet alleen het gebrek aan begeleiding maar ook het tijdgebrek om te onderzoeken welke mogelijkheden er zijn valt hieronder. Een tweede reden is het gebrek aan geld. Daarnaast wordt er aangegeven dat er te weinig contact is met jonge onderzoekers en dat er geen aanbod is. Een respondent geeft aan: “Het probleem is dat de onderwerpen waar jonge onderzoekers mee aankomen - gestimuleerd door hun docenten - niet aansluiten bij wat het publiek wil zien”.

De overige respondenten geven aan enigszins samen te werken met jonge onderzoekers. Hier wordt aangegeven tevens te werken met uitzendbureaus, oudere vrijwillige onderzoekers en externe jongere deskundigen.

3.5. Universiteiten

Werkt u samen met universiteiten ten behoeve van uw collectie?

Op deze vraag antwoordt 50% met ja. Deze respondenten geven aan samen te werken met diverse universiteiten, zoals Universiteit Utrecht, Universiteit Groningen, samenwerkingspartners Stichting Academisch Erfgoed, Radboud Universiteit te Nijmegen, Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit te Amsterdam, Universiteit van Leiden, TU Delft en de Universiteit Antwerpen. Verder wordt aangegeven samen te werken met Stichting Restauratie Atelier Limburg en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

34% geeft op deze vraag het antwoord niet samen te werken met universiteiten. Hier kwam naar voren dat musea ook niet goed de weg weten te vinden naar de universiteiten. Soms is het geheel onbekend, soms is er geen vanzelfsprekende universitaire onderzoeksgroep bekend. Verder is er weinig tijd en soms geen urgentie. Daarnaast worden er ook specifieke redenen gegeven waardoor een museum niet samenwerkt met een universiteit. Zo geeft een respondent aan: "De programmering is pas laat bekend en in samenwerking met universiteiten moet je toch een of meerdere jaren vooruit kunnen werken". Een andere respondent geeft aan: "UvA behangonderzoek promovendus; haar resultaten komen helaas te laat om mee te kunnen nemen bij de lopende restauratie".

De overige respondenten geven aan enigszins samen te werken met universiteiten ten behoeve van hun collectie. Hier wordt bijvoorbeeld aangegeven soms te werken met universiteiten, door middel van stagiaires en sporadisch bij tentoonstellingen of informatie betreffende bepaalde thema's of objecten. Een gebrek aan kennis op de universiteiten wordt ook genoemd: "Op veel gebieden van kunstnijverheid is geen specialistische kennis bij universiteiten". Een andere respondent geeft aan: "We zouden ook wel met de faculteit geschiedenis van de Universiteit Antwerpen willen samenwerken, maar museum en universiteit en hun doelstellingen liggen wel zeer ver uit elkaar".

4. Specifieke situatie van het restauratie-vak en materiaalonderzoek

Uit de gesprekken met medewerkers van het Ateliergebouw⁷ en het SRAL⁸ wordt duidelijk dat ze zich zorgen maken om dreigend kennisverlies op een aantal terreinen. Het zit soms in specifiek materiaalkennis en soms meer in algemene technische onderzoekvaardigheden die weinig of geen opvolging hebben.

Op het gebied van specifieke materiaalkennis worden de volgende gebieden benoemd:

- **Textiel**, er wordt op dit moment maar één student opgeleid.
- **Glas en keramiek**, heeft op dit moment twee studenten en nog maar één restaurator in een instelling die professioneel actief is en deze conservator is hoofd van het restauratieatelier keramiek, glas en steen bij het Rijksmuseum.
- **Metaal**, naast archeologische ijzeren voorwerpen, is er veel edelmetaal in de kerken aanwezig. Hier is echter weinig geld beschikbaar voor restauratie en daardoor nauwelijks een groei in kennisontwikkeling en expertise.
- **Polychrome beelden**, de beeldenrestaurator van het SRAL gaat over vijf jaar met pensioen. Hij is de enige nu, naast een eenpersoons atelier te Den Haag, die het vak kent. In Nederland is er verder geen opleiding voor polychrome beelden. In Duitsland (Keulen) zit wel een specialistische opleiding. De vraag is of wij jonge mensen uit Keulen kunnen verleiden om hun beroepspraktijk in Nederland voort te zetten.
- **Goudleer behang**, het enige goudleerbehang restauratieatelier in Nederland is nu het SRAL te Maastricht. Dit is wat kennis en expertise betreft zeer specialistisch werk en daardoor kwetsbaar in zijn continuïteit in Nederland.
- **Scheepsmodellen** restaurator is een vak dat is ontstaan doordat scheepsmodellenmakers ook gingen restaureren. Daar is de afgelopen jaren veel specifieke kennis opgebouwd bij een vooral oudere groep medewerkers. Er is geen aansluiting met de universitaire restauratoren opleidingen voor dit specifieke vak. Het probleem speelt niet alleen in Nederland maar wereldwijd. Het wordt een uitdaging om bijvoorbeeld jonge hout- en meubelrestauratoren te verleiden om zich op het scheepsmodellen vak te gaan storten.

Op het gebied van technische onderzoekvaardigheden worden de volgende terreinen benoemd:

- **Kleuranalyse**, een medewerker van het RCE, Ateliergebouw, gaat over een tijd met pensioen. Opvolging moet komen uit de chemische hoek met liefde voor het erfgoed.
- **Chemische analyse**. De RCE is op zoek naar personen die in het laboratorium willen werken. Een hbo-er die vooral eerst aan de slag wil in het laboratorium en daarna graag met kunst wil werken. De overdracht van de bestaande groep specialisten op leeftijd naar deze jonge generatie kan niet snel genoeg starten.

⁷ Het Ateliergebouw is een centrum voor restauratie en conservering, wetenschapsbeoefening, onderzoek en opleiding. In het Ateliergebouw bundelen het Rijksmuseum, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Universiteit van Amsterdam (UvA) hun kennis op het gebied van restauratie en conservering.

⁸ Stichting Restauratie Atelier Limburg, Maastricht

5. Voorbeelden voor het behouden van kennis

De zorg om kennisverlies is niet alleen van deze tijd, uiteraard zijn musea er al jaren mee bezig. Uit de gesprekken en de data van de enquête zijn dan ook goede voorbeelden naar voren gekomen. Hieronder zullen wij enkele voorbeelden bespreken die veel worden genoemd en worden ingezet door musea voor het behouden van kennis.

5.1. Kennisoverdracht door junior en senior constructies

Een vorm van kennisoverdracht is mogelijk met een dakpanconstructie. Deze constructie biedt medewerkers in specialistische of anderszins kwetsbare functies die met pensioen gaan, de mogelijkheid om tijdig hun kennis over te dragen en de opvolgers enige tijd te begeleiden. Dit kan door bijvoorbeeld een halfjaar of jaar voordat iemand met pensioen gaat de opvolgers alvast aan te stellen in dezelfde functie. De oudere heeft dan de gelegenheid om geleidelijk af te bouwen en de jongere collega in te werken. De jongere heeft dan de tijd om zich zorgvuldig de materie eigen te maken en waar nodig de ervaren collega om raad te vragen of samen processen door te lopen.

Praktijkervaring

Een van de geïnterviewde zegt hierover: “Als je kunt vermijden dat kennis van een essentieel onderwerp wegvalt is een dakpanconstructie heel goed. Om gesprekken te delen met de vertrekkende conservator, en daardoor je eigen beeld te versterken”. Het is echter niet altijd een weg naar succes. In het vak collectiebeheer is altijd meer werk dan je qua tijd aankan. Iedereen is vrij om zijn eigen prioriteiten te stellen. We hebben een nieuwe collega een jaar de kans gegeven om op te lopen met een vertrekkende collectiebeheerder. Maar door botsende werkstijlen en verschil van inzichten, kwam er niet uit wat we verwacht hadden”. Een conservator die wij hebben gesproken geeft aan: “Oude categorie scheepsmodellen restauratoren zijn scheepsmodelbouwers die erin gerold zijn. Hun traject is zo anders dan de huidige restauratoren, dan wordt een dakpanconstructie lastig. Als je ernaast wordt gezet en er is geen klik, dan houdt het snel op”. Een directeur geeft ook enkele kanttekeningen bij deze constructie: “Je moet ermee opletten want er zitten nadelen aan. We moeten geen klonen maken of jonge mensen beperken. Ze moeten de vrijheid voelen om het anders te doen. Het is een nieuwe manier van kijken naar kennis”. Een andere directeur merkt op dat conservatoren niet altijd tijd hebben om kennis te delen. “Conservatoren houden het af, die hebben het druk en willen eigenlijk liever geen mensen begeleiden. Ze houden de boot af, want het kost hen meer werk dan het ze oplevert”.

5.2. Vastleggen van specialistische kennis

Uit de enquête is gebleken dat de meerderheid van de musea zich bezighoudt met het vastleggen van specialistische kennis om kennisverlies te beperken. Dit doen ze door het vastleggen van informatie door middel van publicaties, registratie en onderzoek.

Praktijkervaring

Een geïnterviewde geeft aan: “Toen een conservator vertrok die moeilijk te vervangen bleek, hebben we hem uitgedaagd om de laatste 1,5 jaar zoveel mogelijk vast te leggen over wat hij weet. Dit heeft 120 rapporten opgeleverd. Het is wel een hele belasting voor de collega's als je iemand vrijstelt van zijn werk. Andere krijgen namelijk veel meer werk”.

5.3. Personeelsbeleid

De meeste musea geven aan het belangrijk te vinden om stageplaatsen te verzorgen. Ze proberen op dit vlak samen te werken met opleidingsinstituten. Op deze manier proberen musea te investeren in een nieuwe generatie. Dit kan bijvoorbeeld ook door werkervaringsplekken, trainees en fellowships. Daarnaast is een successieplanning een manier om de specialistische kennis van de medewerkers te beschrijven. Op deze manier kan eventueel kennisverlies op tijd gesignaleerd worden. Ter voorbereiding van een pensioen, maar bijvoorbeeld ook door langdurige afwezigheid vanwege ziekte van een medewerker.

Praktijkervaring

Een geïnterviewde geeft aan al jaren te werken met Fellowships. “Een reden waarom die Fellowships goed aanslaan is de ambassadeursfunctie, na tien jaar hebben we genoeg onderzoekers gehad in het museum en die vertellen hun ervaringen door. Jonge onderzoekers kunnen het als start gebruiken voor hun verdere carrière, het helpt hen bij het aanvragen van onderzoeksbudgetten en ze werken zo aan hun publicatielijst. Daarmee is de output voor het museum ook veel groter dan wat je als organisatie zelf aankan. Zeker omdat je iemand echt vrij maakt voor onderzoek, die met een andere blik kijkt naar personen en gebeurtenissen. Iemand van buitenaf die niet denkt vanuit de organisatie, maar met frisse ideeën”.

6. Obstakels uit het onderzoek voor het succesvol handhaven van kennis

6.1. Situatie en persoonlijkheid van de oudere werknemer

Het lastige aan kennisdeling is dat een medewerker wel moet willen delen. Soms is het juist een strategie voor een conservator of restaurator om zijn kennis dichtbij zich te houden. Dit kan meerdere redenen hebben en zo nu en dan voor problemen zorgen. Een conservator maakt zichzelf exclusief door middel van kennis, het prijsgeven van deze kennis voelt dan vaak niet als iets natuurlijks. Daarnaast kent het exclusief hebben van kennis een bepaalde dynamiek in het onderling contact tussen experts in binnen- en buitenland. Status en connaisseurschap door specialistische kennis houden niet op na de pensioengerechtigde leeftijd en nodigen daarom niet altijd uit tot het breed delen van de kennis en het netwerk aan een opvolger. Een nieuwe visie van junior conservatoren wordt soms als lastig ervaren. Op het moment dat er in opleidingen een nieuwe visie, een nieuwe vorm van denken en/of werken wordt gedoceerd, sluit deze niet altijd meer aan bij de vertrekkende medewerker. Dit kan de overdracht bemoeilijken en leiden tot wrijving en verschil van inzichten. Zo geeft een geïnterviewde aan: “Er is een scheepstimmerman vertrokken die kennis meeneemt die we niet meer terugkrijgen. Mensen blijven lang hangen in het museum en komen zo in hun eigen patronen terecht. Goede overdracht is afhankelijk van iemands persoonlijkheid”.

6.2. Aansluiting/contact tussen universiteiten en musea

Uit het onderzoek is gebleken dat zowel bij de opleidingen als de verscheidene musea onvrede heerst over elkaars werkwijze. Er wordt aangegeven dat veel musea graag samenwerken met de opleidingsinstituten, maar niet goed de weg weten te vinden. Soms is het geheel onbekend, soms is er geen vanzelfsprekende universitaire onderzoeksgroep bekend of dienen de universiteiten zich niet aan. Daarnaast wordt er aangegeven dat het lastig is om op tijd aan te sluiten bij een programmering, in musea is vaak pas laat bekend welke onderwerpen er worden behandeld. De hoogleraren hebben soms het idee dat musea zich te weinig bewust zijn of te weinig gebruik maken van de aanwezige expertise op de universiteiten. Juist de hoogleraren zouden hun expertise willen gebruiken om te helpen met het ontwikkelen van een tentoonstelling. Tevens is het zoeken van stageplekken voor de universiteiten een moeilijke opgave, het initiatief zou wat hen betreft meer mogen komen vanuit de musea. Een directeur die wij hebben gesproken zegt hierover: “Wat is onderzoek precies, wat op universiteiten wetenschappelijk is, is hier het praktijkgericht onderzoek en dus van een andere orde. Dat samenbrengen vraagt aan onze kant heel veel en een conservator die de wetenschappelijke kennis kan vertalen en de breedte kan opzoeken vraagt een bepaald niveau die boven het masterniveau uitgaat”.

Daarnaast heerst er ook het idee dat veel jonge onderzoekers objecten te vaak zien als illustratie. Zo hebben wij gesproken met een conservator die aangeeft: “Fellowship is zo waardevol om onderzoekers toegang te geven tot de collectie en hun onderzoek te doen op basis van de collectie”. Een directeur zegt hierover: “We hebben drie conservatoren, het gaat niet alleen om hun kennis, zij moeten ook verwervingen en onderzoeken doen en zijn ambassadeurs richting faculteiten en collega instellingen. Als je die lijn niet stevig neerzet gaan er ongelukken gebeuren. Dan komt er niets bij, wordt er geen onderzoek gedaan en kun je de collectie niet goed verder ontsluiten. Dan gaat de collectie op slot”.

6.3. Tijd, geld en menskracht

Onze sector is erg divers, met grote, middelgrote en kleine musea. Het is dan ook begrijpelijk dat niet elk museum dezelfde middelen heeft om in te spelen op het verlies van specialistische kennis. Het verschil in professionaliteit en geld maakt het erg ingewikkeld voor kleinere musea met maar enkele fte om hierop in te spelen. Weinig geld betekent weinig menskracht, weinig menskracht betekent veel werk en dus weinig extra tijd. Een medewerker is dan al zo druk bezig dat er geen tijd over blijft om over bijvoorbeeld overdracht na te denken. Onderzoek is dan ook vaak een ondergeschoven kindje. Ook het dakpan principe is lastig als er geen extra geld beschikbaar is. Bij een dakpanconstructie moet een instelling in staat zijn om een nieuwe medewerker een langere tijd in dienst te hebben naast de oude medewerker en moet het de dubbele kosten kunnen dragen.

6.4. Netwerken en samenwerken

Veel musea geven aan samen te werken als het gaat om specialistische kennis. Je netwerk up to date houden en zorgen dat je de kennis kan vinden op het moment dat je het nodig hebt wordt als een pré gezien. Het is echter niet altijd even gemakkelijk om netwerken levend te houden en functioneel. Zo geeft een geïnterviewde aan “Het netwerk heeft ervoor gezorgd dat er een keurige samenvatting is van wat er rond het museum aan collecties te vinden is. Heel veel musea hebben alleen een halve fte aan coördinatie en nul extra budget. Dan is het niet zo makkelijk om samen iets te ondernemen. Wij zijn de grootste en trekken het netwerk, maar zijn veel tijd kwijt aan communicatie etc. Een netwerk gaat zichzelf niet overeind houden. Je kan er veel dingen mee bewerkstelligen, maar dan moet er wel iets veranderen, want nu wil elk museum zijn eigen verhaal vertellen. Het begint ermee dat je onbaatzuchtig hierin kan staan. Maar alleen dat is al erg moeilijk”.

7. Conclusie en vervolgproject

Op grond van de uitslagen van de enquête en de interviews kan gesteld worden dat de uitkomst van het onderzoek naar het behoud van specialistische kennis niet zo eenduidig is als werd verwacht. Er komt geen heldere lijst uit met specialistische kennis die onder druk staat. Elk museum heeft zijn eigen specialisme(s) en denkt zijn eigen problemen en mogelijke oplossingen hiervoor te hebben. Tegelijkertijd is juist naar voren gekomen dat de meeste instellingen op eenzelfde manier op zoek zijn naar het borgen van kennis. Door de enquête en de gesprekken met de geïnterviewde zijn de mogelijke oplossingen en de obstakels voor het succesvol borgen van kennis nu in beeld. Een belangrijke nuance die wij willen maken na het maken van dit verslag is het gebruik van de term kennisverlies. Want gaat het juist niet over kennisontwikkeling? Een junior conservator of restaurator zal zeker ook nieuwe kennis met zich mee brengen.

Nu de eerste stap is gezet en er een eerste schets gemaakt is van de huidige situatie en de ambities van de sector voor de toekomst is het nodig hier dieper op in te gaan. We zullen het verslag regionaal bespreken en nieuwe werkateliers opzetten met geïnteresseerden, zodat we hierover kunnen doorpraten met het museale veld. Ook zal er gekeken worden naar ons buurland België, waar FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, ook onderzoek doet naar kennisbehoud in de erfgoedsector. Het onderzoek zal zich enerzijds richten op kennis in zijn algemeenheid. Met vragen als: hoe brengen we in kaart wat er op het spel staat; welke kennis is voor een museum cruciaal en wat zijn de mogelijkheden voor het borgen van deze kennis? Anderzijds zal er gekeken worden naar specifieke kennis van restauratoren en conservatoren. Met vragen als: welke ontwikkeling en behoefte van kennis is er bij junior conservatoren en restauratoren; wie is de eigenaar van de kennis die opgedaan wordt en wat betekent flexibilisering van werk?

In ieder geval is duidelijk geworden dat kennisdeling een soort onderhandelingsproces is. Mensen hebben een vrije keuze over wat en hoeveel kennis ze willen delen en om wel of niet te participeren in zo'n proces. In veel organisaties wordt kennis als onderscheidende factor van het individu gezien. Daarnaast resulteren veel kennisborgingsinitiatieven in veel extra werk voor de kenniswerkers. De kunst wordt om de dagelijkse praktijk beter te ondersteunen waardoor kennisdeling beter aansluit op het dagelijks werk.

8. Bijlage 1, Lijst met geïnterviewde personen

1. Stichting Restauratieatelier Limburg

Het SRAL is een beeldbepalend instituut gespecialiseerd in conservering en restauratie van schilderijen, beelden, historische interieurs en moderne kunst. Onderzoek, advies, opleidingen en cursussen behoren ook tot het domein van SRAL.

www.sral.nl

Gesprek met: René Hoppenbrouwers, artistiek leider

2. Het Ateliergebouw

Het Ateliergebouw is een centrum voor restauratie en conservering, wetenschapsbeoefening, onderzoek en opleiding, waar onder optimale omstandigheden wordt gewerkt aan het behoud en beheer van Nederlands culturele erfgoed. In het Ateliergebouw bundelen het Rijksmuseum, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Universiteit van Amsterdam (UvA) hun kennis op het gebied van restauratie en conservering.⁹

www.rijksmuseum.nl/nl/onderzoek/restauratie-en-onderzoek

Gesprek met: Bauke Zeilstra, hoofd Conservering & Restauratie

3. Het Scheepvaartmuseum

Het Scheepvaartmuseum laat zien hoe de zee de Nederlandse cultuur heeft bepaald.

Interactieve tentoonstellingen bestrijken 500 jaar maritieme geschiedenis.

Het Scheepvaartmuseum bezit de op één na grootste maritieme collectie ter wereld. Jeroen van der Vliet is als senior conservator verantwoordelijk voor de collectie schepen en techniek. Daarnaast is hij nauw betrokken bij de fellowships, bibliotheek en de digitalisering van informatie over de collectie.¹⁰

www.hetscheepvaartmuseum.nl

Gesprek met: Jeroen van der Vliet, senior conservator

4. Radboud Universiteit

De Radboud Universiteit van Nijmegen heeft een lange traditie in het vak kunstgeschiedenis. Zij bieden een zelfstandige bachelor aan. Na de Bachelor is er een mogelijkheid om je te verdiepen met een master. In de master Kunstgeschiedenis leer je het kunstwerk lezen als een visuele bron van informatie. Uiteindelijk word je opgeleid tot een allround kunsthistoricus.¹¹

www.ru.nl/opleidingen/bachelor/kunstgeschiedenis

Gesprek met: Jos Koldewey, Hoogleraar Kunstgeschiedenis van de middeleeuwen en Bram de Klerck, Universitair docent Kunstgeschiedenis van de renaissance en barok.

5. Universiteit van Amsterdam

De Universiteit van Amsterdam is een van de meest vooraanstaande onderzoek universiteiten in Europa, een moderne universiteit met een lange en rijke geschiedenis (sinds 1632).¹²

www.uva.nl

⁹ Rijksmuseum. Versie 19.04.2018 <www.rijksmuseum.nl/nl/onderzoek/restauratie-en-onderzoek>

¹⁰ Het Scheepvaartmuseum. Versie 19.04.2018 <www.hetscheepvaartmuseum.nl>

¹¹ Radboud Universiteit. Versie 19.04.2018 <www.ru.nl/opleidingen/bachelor/kunstgeschiedenis>

¹² Universiteit van Amsterdam. Versie 19.04.2018. <www.uva.nl>

Gesprek met: Mirjam Hoijtink, professor Algemene Cultuurwetenschappen en programmadirecteur van MA Museum Studies

6. Allard Pierson Museum

Het Allard Pierson Museum is onderdeel van de Universiteit van Amsterdam en daarmee direct verbonden met onderwijs, onderzoek en valorisatie. De collectie van het museum is begonnen als studiecollectie en vervult die taak nog steeds. Vanaf de jaren 1970 kreeg het museum ook een belangrijke publieksfunctie maar de verbinding met onderwijs en onderzoek is er nog steeds.¹³

www.allardpiersonmuseum.nl

Gesprek met: Wim Hupperetz, directeur

7. Zuiderzee Museum

Het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen brengt de verhalen tot leven van mensen die vroeger rond de Zuiderzee woonden, het dagelijkse leven rond de Zuiderzee, voordat de Afsluitdijk in 1932 de Zuiderzee veranderde in het IJsselmeer. Het Zuiderzeemuseum richt zich op de geschiedenis, actualiteit en toekomst van het gebied. De thema's water, ambacht en gemeenschappen staan centraal. In het buitenmuseum met historische gebouwen en het binnen-museum met thematische tentoonstellingen wordt dit verhaal zichtbaar gemaakt.¹⁴

www.zuiderzeemuseum.nl

Gesprek met: Kees Hendriks, Sectorhoofd Collectie en Informatie

8. Museum Catharijneconvent

Museum Catharijneconvent is een rijksmuseum voor religieuze kunst in Utrecht. Het museum is gevestigd in het voormalige klooster het Catharijneconvent, dat vermoedelijk reeds in de 12de eeuw gewijd was aan Catharina van Alexandrië.¹⁵

www.catharijneconvent.nl

Gesprek met: Marieke van Schijndel, Directeur

9 Landelijk contact van Museumconsulenten

Het Landelijk Contact van Museumconsulenten (LCM) is het samenwerkingsverband van de museumconsulenten in Nederland. De ondersteuning van musea en andere erfgoedinstellingen, met als doel kwaliteitsverbetering en vergroting van het publieksbereik, is de kern van het werk van de museumconsulent.¹⁶

www.museumconsulenten.nl

Gesprek met: Annette Gaalman (voorzitter), Sandra Welters (secretaris), Mirjam Pragt (penningmeester), Liesbeth Tonckens, Roeli Broekhuis, Marianne de Rijke, André Geurts, Evelien Masselink en Janneke de Wit.

¹³ Allard Pierson Museum. Versie 19.04.2018 <www.allardpiersonmuseum.nl>

¹⁴ Zuiderzeemuseum. Versie 19.04.2018 <www.zuiderzeemuseum.nl>

¹⁵ Museum Catharijneconvent. Versie 19.04.2018 <www.catharijneconvent.nl>

¹⁶ Landelijk contact van Museumconsulenten. Versie 19.04.2018 <www.museumconsulenten.nl>

9. Bijlage 2, Specialistische kennisgebieden

Wat zijn de specialistische kennisgebieden in uw museum in relatie tot uw collectie?
Wat betreft:

Stadshistorie

- 80-jarige oorlog
- Stadsgechiedenis Rotterdam, Amsterdam e.a. steden
- Lokale geschiedenis
- Drukkerijgeschiedenis, drukkunst
- Amersfoort en omstreken
- De historie van West-Friesland, in het bijzonder van de periode 1500-1800 en nog meer in het bijzonder van de steden Hoorn en Enkhuizen.
- Ontstaansgeschiedenis van Nieuwegein
- Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Amsterdam, maar ook in andere steden.
- Historie van Bunschoten-Spakenburg.
- Topografie, stadskarten, Amsterdam-collectie
- Volksbuurten
- Middeleeuwen tot nieuwe tijd
- Ancien regime
- Staats Spaanse linies
- Geschiedenis van de glasindustrie te Leerdam.
- Stadsarchieven middeleeuwen, moderne en contemporaine geschiedenis Maastricht.

Natuurhistorisch

- Natuurgebieden en soorten in NL (samenwerking met specialisten)
- De invloed van de stroomruggen in de regio
- Historische bibliotheken zoölogie en botanie, o.a. Hortus bibliotheek Amsterdam en Iconografie Zoologica.
- Mariene biologie, paddenstoelen
- De historie van de Fruitteelt in Europa.
- Opgeviste botten

Hedendaagse kunst

- Kunstenaarsportretten en ateliers
- Beeldende kunst textiel
- Curator Global Contemporary Art
- Grafische kunst
- Design
- Mode
- Joodse kunstenaars nationaal en internationaal en fotografie
- 1885-heden/ hedendaags figuratie en kunst rond 1900
- Hedendaags realisme
- Hedendaagse kunstenaars en ontwerpers
- Russische avant garde, videokunst, modernismen, Bauhaus, hedendaagse digitale kunst, performance kunst etc.

Historisch interieur

- Interieurs 20ste eeuw
- Klokken
- Inrichting woning en bedrijfsgebouwen
- Kennis van de meubelen en interieurdelen in collectie West-Fries Museum, hoofdzakelijk periode 1500-1800.
- Interieur historisch huis
- Toepassing van decoratieve wand- en vloertegels
- Kunstnijverheid en interieurs
- Portugese synagoge
- Aanwezig goudleer
- Geschiedenis van het gebouw waar museum zich in bevindt
- Kunstnijverheid
- Hindelopen kamers
- 19e eeuws interieurs
- Stijlkamers
- Historische architecten interieurarchieven

Wereldculturen

- Wereldculturen (foto col. Wereldmuseum met eigen conservator)
- Curators for: Oceania, Middle and South America, Japan and Korea, The Middle East and North Africa, South East Asia (2); Africa, the Arctic region; Fashion and Popular Culture, and a Senior Curator with expertise on Native North America. There are currently two open positions: Photography and Colonial Histories and Caribbean Cultures.
- Aanwezig kennis over hedendaagse kunst uit niet-westerse landen (en in collectie)
- Aziatische kunst

Techniek

- Fototechnieken (restauratoren)
- Urwerken
- Conservator natuurwetenschappelijke instrumenten; restaurator
- Industrieel erfgoed
- Druktechnieken
- Techniek van de druk- en prentkunst, drukpersen en gereedschappen
- Scheepstechniek en wapentechniek Marine
- Techniekgeschiedenis; techniek van het huishouden
- Techniek land en tuinbouw gereedschap
- Kennis van klokken
- Apparatuur en onderzoek en onderwijs aan de Universiteit van Amsterdam, Computermuseum
- Textiel
- Telecommunicatie vanaf 1800 tot heden
- Kennis lagedruk stoomverwarming
- Deelcollectie techniek van het huishouden, huishoudelijke apparatuur e.d., maar ook de ontwikkeling van techniek: stoommachines e.d.

- Werktuigen gebruikt in de Fruitteelt in de brede zin van het woord
- Mijnen - archieven, molens, beperkte industrie
- Stoom, railtechniek, klinken
- Aquariumtechniek
- Machinekennis

Archeologie

- Van Romeinse tijd tot 2e wereldoorlog
- Curators of Africa and for Middle and South America are archaeologists by training
- Vondst laatmiddeleeuwse historische boerderij
- Kennis van bodemvondsten West-Friesland
- 6000 jaar grafcultuur
- Van prehistorie tot middeleeuwen speciaal Gelderland
- Bodemvondsten
- Terpvondsten
- Archeologie NW-Europa, NL en Drenthe
- Fossielen

Textiel

- Regionale klederdracht
- Textielvormgeving
- Fashion Curator has some expertise in Textiles
- Klederdrachten van de Veluwe
- Kennis West-Friese klederdracht
- Alleen voor zover in relatie tot joodse onderwerpen, bv. religie, mode
- Streekdracht Bunschoten-Spakenburg en kennis historische mode en streekdracht in het algemeen
- Geschiedenis katoendrukkerijen aan de Amsterdamse Overtoom
- Kostuum, en technieken
- Kostuums en vlak textiel
- Stadsgeschiedenis + kunstnijverheid
- Sits, merklappen, Fries kostuum en de mode
- Kennis van Brabantse klederdrachtmutsen
- Wandbespanning, wandtapijten, gordijnen
- Streekdracht
- Vaandels en vlaggen, kostuums e.d. die te maken hebben met het mijnverleden uit de regio.
- Kostuums, visserstruien

Religieus Erfgoed

- Middeleeuwse sculptuur Maas-Rijngebied
- Kennis religieuze objecten en objecten voor de eredienst uit West-Friese kerken
- Zowel inhoudelijk als de praktijk van de joodse religie
- Breed; bibliotheken van diverse gezindten, zoals de Doopsgezinden, en gemeenschappen, zoals de Begijnen; zeer breed
- Oude Kunst
- Religieus kostuum

- Middeleeuwse religieuze objecten, m.n. Romaans en Gotisch
- Joodse cultuur
- (Middeleeuwse) sculptuur en zilver, textiel
- Kerken, bisdom en parochies Limburg, het archief van het Stift.

Maritiem Erfgoed

- Geschiedenis visserij Noordzee
- Binnenvaart
- Nederlandse Marine
- Kennis aangaande VOC-replica schip De Halve Maen en ontdekking van de wereld in periode 1500-1800.
- Bidders, visserijgeschiedenis Zuiderzee
- Maritieme boeken en zeekaarten uit alle eeuwen
- Met name Marine en mariniers
- Scheepwrak vondsten
- Historische scheepsbouw, navigatie-instrumenten

Landbouw Collecties

- Land en tuinbouw gereedschap
- Agrarische geschiedenis m.n. Veluwe
- Streekgebonden Landbouwgeschiedenis
- Bibliotheken van vereniging op dit gebied
- Fruitteelt en aanverwante sectoren, veilingen

Tweede Wereldoorlog

- Tweede Wereldoorlog en illegale fotografie.
- Marine gerelateerde kennis.
- Jodenvervolging, onderduik, verwerking na WOII in persoonlijke geschiedenis en in uitingen van kunst.
- Verbindingsdienst in NL en in verband met NL Indië.
- Jodenvervolging in Nederland en de Shoah.
- Conservator stadsgeschiedenis.
- Verzetsmuseum Fryslân in huis.
- Stedelijk museum tijdens de oorlog – collectie.
- Voedselvoorziening in de 2e wereldoorlog.
- Oorlogsbronnen.
- Bombardement Breskens september 1944.

Wetenschap

- Tijdmeting
- Wetenschapseducatie
- Kennis rariteitenkabinetten zeventiende eeuw
- Boeken op alle wetenschapsgebieden, door alle eeuwen
- Astronomie en meteorologie
- Meetinstrumenten
- Kunsthistorisch materiaal-technisch onderzoek, restauratie

Militair

- 80-jarige oorlog
- Kennis Atlantikwal
- Chief Curator has expertise on military collections
- Kennis Slag op de Zuiderzee
- Admiraliteit
- Belegeringen in vroegmoderne tijd
- Verbindingsdienst in NL en NL. Indië
- Militaire geschiedenis, wapens
- Wapens, harnessen
- Uniformen
- Archieven

Literair

- Zeer breed, o.a. handschriften van P.C. Hooft en Vondel, tot archief Arnon Grunberg

Keramiek

- Maastrichts aardewerk en glas
- Kennis Chinees en Japans porselein collectie, kennis majolica en steengoed
- Hollands porselein en chine-de-commande

10. Bijlage 3, Geënuquëteerde musea

- Amsterdam Museum
- Anne Frank Huis
- Anton Pieck Museum
- Bonnefantenmuseum
- Cube Design Museum & Continium Discovery Center
- De Kopermolen
- Drents Museum
- Ecomare
- EYE Filmmuseum
- Fries Museum
- Fruitteeltmuseum
- Gemeentemuseum Den Haag
- Gemeentemuseum Weert
- Het Vreeswijks Museum
- Historische collectie Verbindingsdienst
- Industrieel Museum Zeeland
- Joods Cultureel Kwartier
- Joods historisch museum
- Kasteel de Haar
- Kasteel Huis Bergh
- Katwijk's Museum
- Kunstwerk! Liemers Museum
- Maas Binnenvaartmuseum
- Mauritshuis
- Missiemuseum Steyl
- Modemuseum Antwerpen
- Museum Arnhem
- Museum Boijmans Van Beuningen
- Museum De Lakenhal
- Museum de Locht
- Museum Flehite
- Museum Geelvinck
- Museum Grafcultuur Stein
- Museum Het Valkhof
- Museum Hoge Woerd
- Museum Rotterdam
- Museum Spakenburg
- Museum van Bommel van Dam
- Museum voor de SSL
- Museum Zaanse tijd
- Museumplein Limburg Kerkrade

- Mutsenmuseum
- Nationaal Gevangenismuseum
- Nationaal Glasmuseum
- Nationaal Militair Museum
- Nationaal Museum van Wereldculturen
- Nederlands Fotomuseum
- Nederlands Leder en Schoenen Museum
- Nederlands Mijnmuseum
- Nederlands Openluchtmuseum
- Nederlands Tegelmuseum
- Odapark
- Oertijdmuseum
- Oorlogsmuseum Eyewitness
- Rijksarchief / RHCL
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Sonnenborgh - museum & sterrenwacht
- Stedelijk Museum
- Stedelijk Museum Alkmaar
- Stedelijk Museum Alkmaar
- Stedelijk Museum Breda
- Stedelijk Museum Vianen
- Stichting Drukkerij Museum
- Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen
- Stoomtrein Goes-Borsele
- Streek- en Landbouwmuseum Goemanszorg
- TextielMuseum
- Theepottenmuseum
- Tongerlohuys
- Universiteitsmuseum
- Universiteitsmuseum Utrecht
- Van Abbemuseum
- Van Gogh Museum
- Veluws Museum Hagedoorns Plaatse
- Visserijmuseum Breskens
- Warsenhoeck
- Westfries Museum
- Zeeuws maritiem muZEEum

11. Colofon

Agnes Vugts

agnes@raadsaam-erfgoedprojecten.nl

06 42 128 906

Michelle van der Sluis

michelle@raadsaam-erfgoedprojecten.nl

06 23 589 465